

مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان*

مطالعه موردی کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه

آرزو حسینی** حسین پورنادری***

چکیده

توجه به رفاه و امنیت کاروانیان در طول تاریخ ایران باعث بنیان بناهای کاروانسرا و عناصر وابسته آن، برای برطرف کردن نیازهای ارتباطی و اقتصادی شد. کاروانسراها به دو گونه؛ برون شهری و شهری تقسیم‌بندی می‌شوند. شکوفایی کاروانسراهای ایران در دوره صفویه مرهون ایجاد امنیت، گسترش ارتباطات با کشورهای اروپایی و هند از طریق زمینی یا دریایی و توسعه تجارت داخلی و خارجی است. در این دوره رونق تولید و بازرگانی به خصوص در اصفهان، پایتخت صفویان، سبب استقرار کاروانسراهای شهری به عنوان عنصری منسجم در ساختار بازار اصفهان شد. براین اساس، بازار و کاروانسراها در پیوندی تنگاتنگ با یکدیگر قرار گرفته و تنوع فضایی گسترده‌ای را به وجود آوردند. از این رو، مطالعه درباره کاروانسراها که با گذشت زمان نقش اولیه خود را به تناسب نیازهای بازار و خدمات آن از دست دادند، از اهمیت خاصی برخوردار است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که چه تغییراتی در کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان رخ داده است. براین اساس، با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و استفاده از روش قیاسی گونه‌هایی از این کاروانسراها را بر پایه پاسخ‌دهی به نیازهای فردی و اجتماعی تاجران و کاروانیان بررسی و مقایسه و الگوهای رایج در کاروانسراها را با توجه به کارکردهای اقامتی - تجاری آن‌ها بازشناسی کرده است. بازشناسی این ایده‌ها می‌تواند در طراحی فضاهای تجاری متناسب با نیازهای امروزی بازار کمک کند. این کاروانسراها از نظر دوره ساخت به سه گونه؛ آغازین، میانی و پایانی تقسیم شده‌اند. باوجود شباهتی که کمابیش در بیشتر گونه‌های کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان دیده می‌شود، تفاوت‌هایی نیز در این آثار از لحاظ ارتباط ساختاری با بازار و عناصر شهری آن، ترکیب فضایی کاروانسراها، وسعت، فرم خارجی و نوع ورودی‌ها، میان‌سراها، ایوان‌ها، ایوانچه‌ها، رواق‌ها، حجره‌ها و نیز تنوع فضایی کاروانسراها دیده می‌شود.

کلیدواژگان: کاروانسراهای صفوی، بازار اصفهان، گونه‌شناسی و معماری کاروانسرا.

* مقاله پیش‌رو، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد آرزو حسینی با عنوان "گونه‌شناسی کاروانسراهای بازار اصفهان در دوره صفوی (بر مبنای ساختار فضایی)" به راهنمایی حسین پورنادری در دانشگاه هنر اصفهان است.

** دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.

*** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

پوپ معتقد است ایجاد کاروانسراها یکی از پیروزی‌های معماری ایرانی است و در هیچ کجا هم‌سویی کارکرد و ساختار را از این کامل‌تر نمی‌توان دید (پوپ، ۱۳۶۶: ۲۳۸). استقرار کاروانسراهای صفوی در بازار اصفهان توجه بازرگانان و جهانگردان بسیاری مانند تاورنیه^۱، شاردن^۲، ولناریوس^۳ و ویلز^۴ را به خود جلب کرد آن چنان که در سفرنامه‌های خود، معماری زیبای این بناها را توصیف کرده‌اند.^۵ کاروانسراها همواره محل تلاقی فرهنگ‌های مختلف بوده که این مبادلات فرهنگی بر ارزش‌های معماری آن‌ها افزوده است. اما با گذشت زمان دسته‌ای از کاروانسراهای شهری بازار اصفهان متروک و ویران شده، دسته‌ای دیگر هم که اصالت کالبدی خود را حفظ کرده و تغییر کاربری یافته‌اند، با مرمت و بازسازی‌های غیر مرتبط با معماری اولیه آن‌ها، ارزش‌های پیشین خود را از دست داده‌اند. بنابراین در چنین شرایطی، بازشناسی ایده‌های موجود در این کاروانسراها و شناخت تغییرات موجود در آن‌ها، می‌تواند در جهت مرمت و احیای متناسب با ساختار فضایی کاروانسرا و نیز طراحی فضاهای تجاری جدید بازار یا مرمت و احیای کاروانسراهای در حال تخریب مفید باشد. در پژوهش حاضر، کاروانسراها بنابر مقتضیات دوره صفویه، به سه گونه آغازین، میانی و پایانی تقسیم شده‌اند. با توجه به سپری شدن دوران جنگ و خونریزی در ابتدای دوره صفویه و ایجاد امنیت و آرامش در زمان حکومت شاه عباس اول و در نتیجه رونق ساخت کاروانسراها، مبدأ این تقسیم‌بندی از دوره شاه عباس اول آغاز شده است. با وجود محدودیت‌هایی چون نبود اسناد و مدارک کافی و مستند برای مشخص نمودن تاریخ دقیق ساخت آن‌ها، تعدادی کاروانسرا در این سه گونه، شناسایی شده و در نهایت ویژگی‌های معماری نمونه‌های شاخص (بزرگ مقیاس و شاهی) و هم‌ارز که بنیانشان بر شرایط ممتاز سیاسی-اجتماعی استوار بود، کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه، بررسی شده است.

پیشینه پژوهش

سیرو^۶ از افراد صاحب‌نامی است که کاروانسراهای ایران را به دو شاخه برون شهری (میان‌راهی) و شهری تفکیک کرده و در دو کتاب خود "راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها" (۱۳۵۷) و "کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها" (۱۳۶۲)، به تفصیل با معرفی کاروانسراها، به خصوص کاروانسراهای برون شهری، ویژگی‌های آن‌ها را بیان کرده است. وی همچنین کاروانسراها را از لحاظ اقلیمی، به کاروانسراهای دشت و کوهستانی دسته‌بندی کرده است. همچنین کیانی و کلایس^۷ (۱۳۶۸) در "فهرست کاروانسراهای ایران"، کاروانسراها را براساس اقلیم به کاروانسراهای کاملاً

پوشیده منطقه کوهستانی، کرانه‌های پست خلیج فارس و حیاطدار مناطق مرکزی ایران طبقه‌بندی کرده‌اند. در پژوهش آن‌ها، کاروانسراهای حیاطدار مناطق مرکزی ایران نیز خود به گروه‌های مدور، چند ضلعی حیاطدار، دو ایوانی، با تالار ستون‌دار، چهار ایوانی با پلان متفرقه تقسیم‌بندی شده‌اند.

از طرفی آیوازیان (۱۳۷۹) در مقاله خویش با عنوان "روند شکل‌گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر)" با استفاده از فرمولی ساده، کاروانسراها را به گونه‌های کامل (کلاسیک) و موارد ناقص و استثنائی تقسیم‌بندی کرده است.

روش پژوهش

روش تحقیق، از نظر هدف، کاربردی است. در تحلیل داده‌ها از روش قیاسی، بهره گرفته شده است. این روش می‌تواند در شناخت صحیح معماری کاروانسراهای نمونه و فهم درست شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها مفید واقع شود. شیوه نمونه‌گیری، هدفمند (غیر احتمالی) و از نوع موردی و روش گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

گونه‌شناسی زمانی کاروانسراها

درباره قدمت کاروانسراهای شهر اصفهان، هیچ گونه مدارک مستندی در دست نیست. لیکن احتمال می‌رود که تاریخ به‌وجود آمدن آن‌ها در شهر اصفهان، با ایجاد اولین هسته شهر هم‌زمان باشد. از ادوار تاریخی گذشته که ساختن کاروانسرا در این شهر به اوج خود رسیده، دوره صفویه است زیرا اصفهان در این دوره مرکز تجاری ایران بوده است (شفقی، ۱۳۸۴: ۲۶۴ و ۲۶۵). در دوره شاه عباس اول، پس از پایان یافتن دوران ناامنی (۹۳۰-۹۹۵ ه.ق.)^۸، تحولات گسترده‌ای در معماری و شهرسازی این شهر رخ داد. یکی از این تحولات، توسعه شهر و بازار سلجوقی آن است. در این راستا، کاروانسراهای صفوی نیز که نقش عمده‌ای در اقتصاد شهر داشتند، در امتداد بازار و دو سوی راسته‌های آن شکل گرفتند. این کاروانسراها که نمونه‌های بارز آن‌ها در سرتاسر بازار اصفهان مشاهده می‌شود، از لحاظ هم‌زمانی با سه دوره تاریخی مهم صفوی به سه گونه؛ کاروانسراهای دوره آغازین، میانی و پایانی تقسیم‌بندی می‌شوند.

- کاروانسراهای دوره آغازین صفوی

هم‌زمان با سلطنت شاه عباس اول و به پایتخت برگزیده شدن اصفهان (۹۹۵-۱۰۳۸ ه.ق.) ساخته شده‌اند و از جریانات حاکم در سیاست و اقتصاد آن دوره، متأثر گشته‌اند. شاه عباس با برقراری امنیت سیاسی و اقتصادی، ایجاد کاروانسراها، حفظ راه‌ها، پشتیبانی از رشد تجارت و صنایع و حتی در برخی جنبه‌ها، معاف‌داشتن مردم از پرداخت مالیات، توانست به

ایوان شرقی و سپس به میان سرا باز می شود. در حال حاضر تنها در جبهه های متصل به بازار قیصریه، جبهه های شرقی، شمال شرقی و جنوب شرقی، دو طبقه و در سایر جهات یک طبقه است. بخش غربی کاروانسرا نیز که ایوان ستون دار آن نشان از رنگ و بوی متفاوت معماری دوره قاجار دارد؛ با قرارگیری حجره هایی در زیرزمین و پشت ایوان به شکل دو طبقه نمایان است. در گذشته این کاروانسرا ورودی دیگری به بازار رنگرزا داشته که در همین جبهه (غربی) بوده است. در میانه جبهه های بنا، چهار ایوان برای ورود به حجره های بزرگ تر (شاه نشین) و در طرفین ایوان ها، ایوانچه هایی برای ورود به حجره های کوچک تر قرار گرفته اند. اصطبل و شترخان های تاق پوش، از عناصر شاخص این کاروانسراست که در پشت حجره های شمالی و جنوبی واقع اند (تصویرهای ۳-۵).

تخریب و ادغام ساختمان حجره های جبهه شمالی با شترخان های پشتی آن از جمله دخل و تصرفات عمده کاروانسراست که تنها پوسته خارجی این جبهه دست نخورده

تصویر ۱. موقعیت کاروانسرای شاه در مجموعه بازار اصفهان (نگارندگان)^۱

تصویر ۲. موقعیت کاروانسرای شاه در بازار قیصریه (نگارندگان)

امر تجارت رونق خاصی ببخشد. در این امر، انحصار ابریشم را که یکی از کالاهای استراتژیکی بود، به دولت خود اختصاص داد. رشد تولید ابریشم و سایر محصولات و تسهیل داد و ستد، موجب روابط هرچه بیشتر ایرانیان با کشورهای اروپایی گردید و رقابت دولت ها و کمپانی های مختلف را در تجارت ایران سبب گشت. در این میان، اصفهان از شهرهایی بود که بنابر دلایلی، در شکوفایی اقتصادی و رونق تجاری دوره شاه عباس اول نقش مهمی داشت. این دلایل عبارتند از:

- قرار گرفتن اصفهان به عنوان پایتخت و مرکز سیاسی کشور و جذب بازرگانان داخلی و خارجی؛
- تأسیس دفاتر تجاری کمپانی های خارجی در اصفهان و حضور هیأت ها و نمایندگان دیگر کشورها در این شهر و ایجاد رقابت برای ورود به بازار ایران و مذاکره با شاه؛
- حضور ارامنه مقیم جلفای اصفهان به عنوان واسطه های تجاری شاه عباس با اروپا؛
- نقش واصل شمال و جنوب کشور به سبب موقعیت جغرافیایی اصفهان و تأثیر در صادرات و واردات محصولات؛
- رونق بازار و فعالیت چشم گیر صنعتگران مختلف اصفهان و تولید محصولات صادراتی متنوع از جمله منسوجات (ثواب، ۱۳۸۰: ۱۵۲ و ۱۵۳).

از کاروانسراهای بازار اصفهان در این دوره می توان به کاروانسراهای شاه؛ در بازار قیصریه، مقصود بیک؛ کاروانسرای تخریبی در جنوب شرقی میدان نقش جهان، جارچی باشی؛ در بازار گلشن و میراسماعیل؛ در بازار درتالار اشاره نمود.

- کاروانسرای شاه: در بازار قیصریه، غرب چهارسوی قیصریه (ضراب خانه) و مقابل ضراب خانه شاهی واقع شده است. این کاروانسرا یکی از کاروانسراهای بزرگ دوره صفویه است که به دستور شاه عباس اول ساخته شده و عواید حاصل از آن متعلق به شخص شاه بوده است (شفقی، ۱۳۸۴، ۲۶۷). در مقابل، شاه عباس هم از عایدات کاروانسرای شاه هزینه مردان و زنان سید حسینی را در مدینه و نجف تأمین می کرده است (پی بلیک، ۱۳۸۸: ۱۲۷). موقعیت ویژه این کاروانسرا و وسعت آن باعث شده که در ادوار مختلف بازرگانان و جهانگردان به آن توجه کنند.^۹ بنای اولیه کاروانسرای شاه، در طول تاریخ دچار تغییر و تحولات زیادی شده، بطوری که در دوره قاجار به دست شخصی به نام ملک التجار بازسازی شده و هم اکنون به همین نام مشهور است (شفقی، ۱۳۸۴: ۲۶۷)، (تصویرهای ۱ و ۲).

کاروانسرای شاه در ابعاد تقریبی ۸۵×۸۱ متر، به فرم مستطیلی با گوشه های پخ ساخته شده است. طرح آن چهار ایوانی و دارای میان سرایی وسیع است. ورودی این کاروانسرا که در جبهه غربی بازار قیصریه قرار گرفته، با دالانی کوتاه به

باقی مانده است. با این اقدامات، کاروانسرا از طریق ورودی ساده‌ای به کوچه شمالی معروف به کله‌پزان نیز مرتبط گردیده است.

– کاروانسراهای دوره میانی صفوی

هم‌زمان با سلطنت شاه صفی اول و شاه عباس دوم، بین سال‌های ۱۰۳۸-۱۰۷۷ ه.ق.، ساخته شده‌اند و از جریانات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن دوره متأثر شده‌اند. پس از سپری شدن دوره کوتاه حکومت شاه صفی، به سبب توجه بیش از اندازه شاه عباس دوم به عمران و آبادانی، بار دیگر شکوه زمان شاه عباس اول زنده شد و دوباره اصفهان از دیدگاه هنری در اذهان مردم داخل و خارج، شکل و شمایل جدید به خود گرفت. آثار هنری و معماری یکی پس از دیگری ساخته شدند و روح تازه‌ای در کالبد مرده ایران عصر شاه صفی دمیده شد (فاضل، ۱۳۸۹: ۱۹۳).

در این دوره، با ایجاد امنیت و آرامش نسبی، شرایط اقتصادی هم بهبود یافت و علاوه بر ابریشم، تولیدات داخلی دیگری نیز برای مصارف داخلی به خصوص صادرات به اروپا رونق یافت. از جمله اقدامات شاه عباس دوم ساخت میدان نو برای کسب و تجارت است. وی قصد داشت تا با ساخت این میدان، دکان‌ها و تجار میدان شاه را به آنجا منتقل کند و میدان شاه را از قیل و قال معاش خالی کند؛ بطوری که در قسمتی از این میدان یکی از بزرگ‌ترین کاروانسراهای اصفهان به نام کاروانسرای حلال ساخته شد (مختاری اصفهانی و اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۱۰۵ و ۱۰۶). از دیگر کاروانسراهای بازار اصفهان در این دوره که مصادف با رواج ساخت کاروانسراها است، می‌توان به ساروتقی؛ در بازار ساروتقی، جده، خراسانیان و نیم‌آورد اشاره نمود. متأسفانه از این میان، تنها مجموعه ساروتقی به جا مانده است.

کاروانسرای ساروتقی: از کاروانسراهای زیبای بازار اصفهان است که در بازار ساروتقی واقع شده است. چهارسوی ساروتقی با تاقی کاربندی شده، شاخص‌ترین نقطه برجای مانده از این بازار است. در سمت شمال چهارسوی ساروتقی، دروازه ورودی کاروانسرا و در جنوب آن، مسجد کوچک ساروتقی قرار گرفته که اجاره بهای کاروانسرا صرف ساخت و نگهداری مسجد می‌شده است (پی‌بلیک، ۱۳۸۸: ۱۳۳).

این کاروانسرا سال ۱۰۵۶ ه.ق. در زمان حکومت شاه عباس دوم صفوی ساخته شده و بانی آن نیز میرزا تقی‌خان /عتمادالدوله معروف به ساروتقی از رجال اصلاح‌طلب زمان شاه عباس اول، شاه صفی و شاه عباس دوم بوده است (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸: ۱۱۰). بر کتیبه‌های نستعلیق^{۱۱} اطراف چهارسوی ساروتقی، تاریخ ساخت بنا به خط محمدرضا امامی، مشاهده می‌شود (تصویرهای ۶ و ۷).

مجموعه ساروتقی با مساحت تقریبی ۳۴۵۰ متر مربع، از ترکیب

یک کاروانسرای بزرگ و دو سرای کوچک تشکیل شده است. در کوچه شمالی این مجموعه، ورودی دیگری برای ورود کاروان‌های تجاری و حمل و نقل کالا موجود است. در کوچه، روی دیوار بارو مانند کاروانسرا، دو برجستگی برج مانند دیده می‌شود که نسبت به ورودی تقارن ندارد اما نمای ساده خارجی سرا را از نمای بناهای معمول و خانه‌ها متمایز ساخته و در جلو ورودی، حریمی را پدید آورده است. هشتی اولین فضا در مسیر ورود به بنا از سمت چهارسو است که دالانی دراز به میان سرای کاروانسرا متصل می‌شده است (تصویرهای ۸ و ۹).

طرح کاروانسرا به صورت چهار ایوانی است و میان‌سرای ساده و مستطیل شکل دارد. برخلاف معمول، در اطراف میان‌سرا، حجره‌های کوچک مستقل دیده نمی‌شود بلکه دو طرف آن صرفاً رواق است و حجره‌های دو طرف دیگر نیز بزرگ و بهم پیوسته است؛ گویی تیغه میان حجره‌ها را برداشته و آن‌ها را به تالاری ستون‌دار در هر جبهه بدل کرده‌اند. در طرفین دالان، دو سرای کوچک با طرحی نسبتاً یکسان قرار دارد. هر دو سرا، به صورت چهار ایوانی و دو اشکوبه و دارای دهانه‌بندی‌های مشابه است. در این دو سرا نیز، قاعده میان‌سرا مستطیل شکل است و جبهه‌های عرضی (شمالی و جنوبی) هر یک، سه دهانه مشابه دارد. در جبهه‌های شرقی و غربی، بزرگ‌تر در وسط و دو دهانه مشابه در طرفین آن و دو دهانه کوچک در کناره‌ها قرار گرفته است. در طبقه پائین، در جلو بعضی حجره‌ها، ایوانچه دیده می‌شود. حجره‌های دیگر نیز ایوانچه داشته است که بعداً آن‌ها را حذف کرده و به حجره‌ها افزوده‌اند. از پیوند ایوانچه‌های متوالی در جلو حجره‌های طبقه بالا رواقی پدید آمده است (حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۹۵ و ۹۶)، (تصویرهای ۱۰-۱۲).

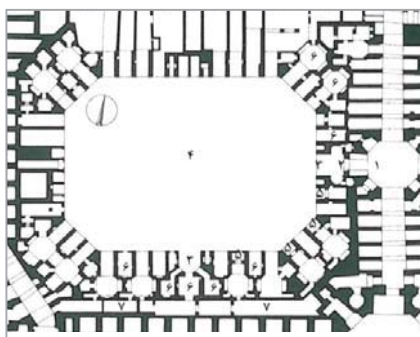
– کاروانسراهای دوره پایانی صفوی

این کاروانسراها در دوره پایانی حکومت صفوی (۱۰۷۷-۱۱۳۵ ه.ق.)، هم‌زمان با سلطنت شاه صفی دوم (سلیمان) تا شاه اسماعیل سوم، ساخته شده‌اند و از وضعیت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی حاکم بر آن دوره متأثر شده‌اند. از کاروانسراهای اصفهان در این دوره، می‌توان به کاروانسراهای شیشه در کوچه باغ قلندرها، کاسه‌گران در بازار ریسمان و مادرشاه در بازارچه بلند، اشاره نمود. ساخت چنین کاروانسراهایی مانند مادرشاه اصفهان، بیانگر عالی‌ترین پیشرفت هنر معماری در ساختمان کاروانسراهای این دوره است. با این وجود، در اواخر این دوره تقریباً تمامی ایران دستخوش شورش شد و با نزدیکی زمان انحطاط حکومت صفوی، اقتصاد کشور نیز روبه افول نهاد و در نتیجه، ساخت کاروانسراهای شهری هم از رونق افتاد.

کاروانسرای مادرشاه: در ضلع شرقی مدرسه چهارباغ قرار گرفته است. به دستور مادر شاه سلطان حسین، در حدود

تصویر ۴. جبهه شرقی کاروانسرای شاه (نگارندگان)

تصویر ۳. پلان کاروانسرای شاه (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸:۹۸)

- اجزای تشکیل دهنده
کاروانسرا:
۱. ورودی
 ۲. دالان
 ۳. ایوان
 ۴. میان سرا
 ۵. ایوانچه
 ۶. حجره
 ۷. شترخان

تصویر ۷. موقعیت کاروانسرای ساروتقی در بازار ساروتقی (نگارندگان)

تصویر ۶. موقعیت کاروانسرای ساروتقی در مجموعه بازار اصفهان (نگارندگان)

تصویر ۵. جبهه غربی کاروانسرای شاه (نگارندگان)

تصویر ۹. دالان ورودی مجموعه ساروتقی (نگارندگان)

تصویر ۸. حصار خارجی مجموعه ساروتقی (نگارندگان)

تصویر ۱۱. جبهه جنوبی کاروانسرای ساروتقی (نگارندگان)

تصویر ۱۰. پلان کاروانسرای ساروتقی (حاجی قاسمی، ۱۳۷۸:۹۷)

- اجزای تشکیل دهنده
کاروانسرا:
۱. ورودی
 ۲. هشتی
 ۳. دالان
 ۴. چهارسو
 ۵. ایوان
 ۶. میان سرا
 ۷. حوض
 ۸. ایوانچه
 ۹. حجره
 ۱۰. تالار ستون دار (اصطیل)

در گذشته، در مرکز میان سرا سکویی هشت ضلعی، برای پیاده کردن بارها وجود داشته است. اطراف این سکو محل اجتماع سوداگران نیز بوده است. ایوان‌ها و ایوانچه‌هایی اطراف میان سرا را احاطه کرده‌اند که نشانگر قرینه‌سازی در این کاروانسراست.

سال‌های ۱۱۲۸-۱۱۱۲ ه.ق. ساخته شده و عواید آن به طلاب و نگهداری مدرسه می‌رسیده است (کیانی، ۱۳۸۶:۱۳۲). این کاروانسرا، میان‌سرای مربع شکل به ابعاد تقریبی ۷۵×۷۶ متر دارد (تصویرهای ۱۳ و ۱۴).

در پشت این ایوان‌ها و ایوانچه‌ها، حدود ۱۴۰ حجره و شاه‌نشین در دو طبقه برای سکونت بازرگانان و کاروانیان قرار گرفته است. حجره‌های واقع در گوشه‌های کاروانسرا، چلیپایی شکل‌اند. پشت حجره‌های جبهه شرقی این کاروانسرا، اصطبل‌هایی سرتاسری بوده است. این اصطبل‌ها ورودی مجزایی از بازار داشته است. اصطبل‌ها در شمال، دارای چند حجره نیز بوده است. در این باره سیرو معتقد است که ورودی، مستقیماً در شمال حیاط اصطبل نبوده بلکه از طریق سه دهانه بوده که به زاویه قائمه می‌پیچید و به راهرویی در شمال شرقی حیاط باز می‌شده است (سیرو، ۱۳۵۷: ۴۶۵ و ۴۶۶)، (تصویر ۱۵).

بنابر گفته وی، دالان‌های سرتاسری که در کاروانسراهای برون شهری در پشت حجره‌ها قرار داشتند و در آنجا کاروانیان بار و بنه خود را قرار می‌دادند، در این کاروانسرا نیز به صورت کوچک‌تری، در جبهه‌های شرقی، غربی و جنوبی بوده است با این تفاوت که دیگر در آن‌ها چهارپایان وارد نمی‌شدند. از حجره‌های کاروانسرا به این دالان‌ها راهی وجود داشته تا بازرگانان بتوانند از کالاهای خود حفاظت کنند. بین دیوار غربی کاروانسرا و مدرسه چهارباغ راهی باریک همچون فیلتر بوده که نگهبانان علاوه بر دروازه ورودی از آنجا هم می‌توانستند کشیک دهند و از کاروانسرا مراقبت کنند (سیرو، ۱۳۶۲: ۲۱۳). عقاید سیرو را می‌توان با توجه به افول امنیت در آن دوره پذیرفتنی دانست که در این صورت، می‌توان کاروانسرای مادرشاه را به وضوح بازتابی از شرایط اقتصادی-اجتماعی آن دوره محسوب کرد (تصویر ۱۶).

معماری کاروانسراهای صفوی شاخص

با بررسی کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه می‌توان به وجوه شاخص هر یک از این کاروانسراها که به نحوی بازتاب وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره خود هستند، دست یافت. این کاروانسراها از وسعت زیادی برخوردارند که نشان‌دهنده ارتباط حجم کالاهای واردشده و رونق بازار هستند. الگوی غالب در کاروانسراهای شاخص بازار اصفهان به صورت درونگرا، چهار ایوانی و دو طبقه است.

- ارتباط ساختاری با بازار

نزدیکی و پیوستگی مکان راسته‌های بازار و کاروانسراها یکی از خصوصیات بازار اصفهان است که این نزدیکی عملاً ارتباط عمده و خرده‌فروشی‌ها را آسان کرده و به آن‌ها نظم بخشیده است (شفقی، ۱۳۸۴: ۲۶۳).

در دو کاروانسرای شاه و ساروتقی، به علت محدودبودن طول راسته بازار، محور ورودی و محور طولی منطبق بر هم و عمود بر راسته است. ولی کاروانسرای مادرشاه به علت وجود نظم دقیق و در اختیار داشتن فضای بیشتر، محور طولی کاروانسرا

به موازات بازارچه است و بازارچه جانب شمالی کاروانسرا را فراگرفته است. در کاروانسراهای شاخص، اتصال به راسته بازار همگی از طریق چهارسویی باشکوه انجام گرفته که چهارسو در آن‌ها به منزله جلوخان کاروانسرا و تأکیدی بر توقف و گردش به سمت فضای ورودی کاروانسراست (جدول ۱).

- ارتباط ساختاری با عناصر شهری بازار

کاروانسراهای واقع در بازار شهر، مهم‌ترین فضای تجاری آن را تشکیل می‌دهند. کاروانسراها برای حفظ بقای خود، نیازمند دیگر فضاهای شهری مانند مذهبی، فرهنگی، خدماتی و ارتباطی برای رفع کلیه نیازهای فردی و اجتماعی تجار و کاروانیان بوده‌اند. در کاروانسرای شاه بیشترین ارتباط میان این گونه فضاها دیده می‌شود که نشان از گستردگی برنامه‌های شهرسازی در دوره آغازین و نیز حکومتی این کاروانسرا دارد (تصویر ۱۷ و جدول ۲).

- فرم خارجی

کاروانسراهای ساروتقی و مادرشاه از لحاظ فرم خارجی به شکل مستطیل هستند اما کاروانسرای شاه تنها کاروانسرای بازار اصفهان است که به فرم مستطیل با گوشه‌های پخ (هشت و نیم‌هشت) ساخته شده است. این فرم زیبا، به دقت و زیبایی در ساخت بناهای دوره آغازین نظر دارد (جدول ۳).

- ترکیب فضایی

کاروانسرا از بناهای معماری اسلامی ایران است که به صورت یک مجموعه، کاربری‌های متنوعی را در قالب کالبدی واحد در کنار هم گرد آورده است. کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان نیز مجموعه‌هایی هستند که علاوه بر ریز فضاها از ترکیب فضاهای بزرگی چون سرا، بارانداز (بهاربند) و مدرسه تشکیل شده و از سلسله مراتب دسترسی خاصی پیروی می‌کنند. بررسی‌ها نشانگر آن است که در دوره‌های میانی و پایانی، دیگر فضاهای تجاری (سرا) یا فرهنگی-مذهبی (مدرسه)، به غنای کاربردی کاروانسراها افزوده‌اند (جدول ۴).

- ورودی

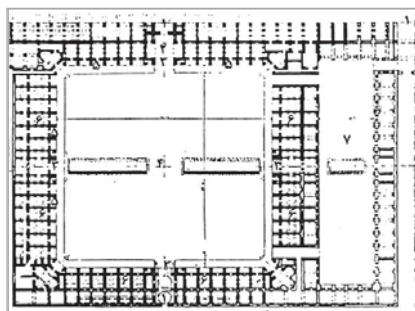
بسیاری از کاروانسراهای بزرگ و عالی بیش از یک ورودی داشتند زیرا در این حالت، افراد بیشتری از کاروانسرا عبور می‌کردند. مانند پاساژهای امروزی که اگر در امتداد یک مسیر یا راه قرار گیرند، بارونق‌تر می‌شوند. این گونه کاروانسراها نیز به سبب آن که در مسیر یک راه یا معبر واقع می‌شدند، رونق بیشتری پیدا می‌کردند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۸۶). کاروانسرای مادرشاه و ساروتقی در بازار اصفهان نیز بیش از یک ورودی داشته است. کاروانسرای شاه هم در گذشته علاوه بر ورودی

تصویر ۱۲. جبهه جنوبی سرای غربی ساروتقی تصویر ۱۳. موقعیت کاروانسرای تصویر ۱۴. موقعیت کاروانسرای مادرشاه در بازارچه بلند
(نگارندگان) مادرشاه نسبت به بازار (اردلان، ۱۳۹۰: ۱۵۶)

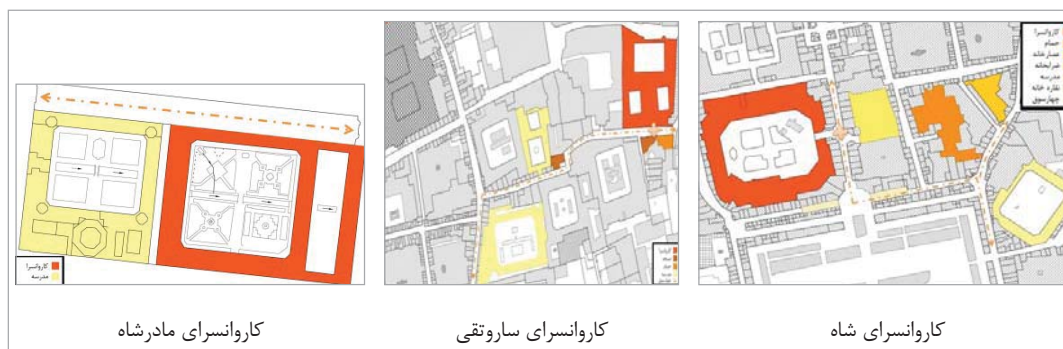
تصویر ۱۵. کاروانسرای مادرشاه در اواسط سده نوزدهم میلادی (کست، ۱۳۹۰: ۸۶ و ۸۷)

اجزای تشکیل دهنده کاروانسرا:

۱. ورودی
۲. هشتی
۳. ایوان
۴. میان سرا
۵. ایوانچه
۶. حجره
۷. اصطبل

تصویر ۱۶. پلان کاروانسرای مادرشاه (سیرو، ۱۳۶۲: ۲۱۲)

کاروانسرای مادرشاه

کاروانسرای ساروتقی

کاروانسرای شاه

تصویر ۱۷. عناصر شهری مرتبط با کاروانسراهای صفوی شاخص (نگارندگان)

رعایت اصل سلسله مراتب فضایی در کاروانسراهای میان فضای عمومی و نیمه عمومی بیرون و درون، تأکیدی بر مرزبندی حریم‌های فضایی است. در این میان در مجموعه ساروتقی به دلیل وجود چهارسو، هشتی و دالان‌های متعدد، سلسله مراتب پیچیده‌تری نسبت به کاروانسراهای شاه و مادرشاه دیده می‌شود (جدول ۴).

از سمت بازار قیصریه، دارای ورودی دیگری در بازار رنگرزا و دو ورودی فرعی به فضای اصطبل و شترخوان بوده که در تغییرات بعدی این ورودی‌ها، تخریب و ورودی دیگری از بازار فرش فروش‌ها به آن اضافه شده است. با این وجود، ورودی‌های اصلی و نمایان در هر سه کاروانسرا، درمقابل یکدیگر و منطبق بر محور میانی صحن هستند (جدول ۵).

جدول ۱. ارتباط ساختاری با بازار در کاروانسراهای صفوی شاخص

کاروانسرا	جهت‌گیری محور ورودی نسبت به راسته بازار	جهت‌گیری محور طولی نسبت به راسته بازار	نحوه اتصال به راسته بازار	نمایش محورها
شاه (نمونه آغازین)	عمود	عمود	چهارسوی ضراب‌خانه	ورودی (طولی)
ساروتقی (نمونه میانی)	عمود	عمود	چهارسوی ساروتقی	ورودی (طولی)
مادرشاه (نمونه پایانی)	عمود	موازی	چهارسوی بازارچه بلند	ورودی طولی

(نگارنگان)

نشان‌دهنده تحول و پیشرفت طرح کاروانسراها در دوره‌های میانی و پایانی است. فرم میان‌سراها اغلب به صورت مربع یا مستطیل با گوشه‌های پخ است. با این وجود در مجموعه ساروتقی پرهیز از ایجاد پخ در کنج‌ها هم در صحن کاروانسرای بزرگ و هم در دو سرای کوچک آن، مشاهده می‌شود. بنابراین شیوه طرح فضاهای واقع در کنج در این کاروانسرا با کاروانسراهای شاه و مادرشاه که قاعده چهارضلعی با گوشه‌های پخ دارند، تفاوت دارد (جدول ۶).

این نظم و پیمون در مجموعه کاروانسرا (مدرسه مادرشاه) به کمال خود می‌رسد، بطوری که در این مجموعه پیش و مفصل‌بندی مادی سبب قرارگیری مادی در محور دو میان‌سرای مدرسه و کاروانسرا می‌شود. همچنین لایه‌بندی ورودی‌ها و

در ساختمان‌های درون‌گرا، دروازه ورودی تنها بخش شاخصی است که ارتباط با فضای خارج را تأمین می‌کند. کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان نیز از این قاعده مستثنی نیستند اما در کاروانسرای ساروتقی که ورود کاروان از کوچه پشت آن انجام می‌شده، حصار بلند و دو برجستگی برج مانند دیده می‌شود. احتمال می‌رود که این دو برج، به علت نزدیکی مجموعه ساروتقی به دروازه اشرف، جنبه امنیتی داشته باشند (تصویر ۱۹).

- میان‌سرا

وجود میان‌سراها متعدد در مجموعه‌های ساروتقی و مادرشاه و نیز وسعت و فضاهای متنوع و ترکیبی آن‌ها،

جدول ۲. ارتباط کاروانسراهای صفوی شاخص با سایر عناصر شهری بازار

کاروانسراها	فضاهای مذهبی - فرهنگی		فضاهای خدماتی			فضاهای اجتماعی - ارتباطی	
	مسجد	مدرسه	حمام	عصارخانه	ضرابخانه	نقاره خانه	چهارسوق
شاه (نمونه آغازین)	شاه	ملاعبدالله	شاه	شاه	شاه	قیصریه	ضرابخانه
ساروتقی (نمونه میانی)	ساروتقی، منجم	جده کوچک، جده بزرگ	ساروتقی	—	—	—	ساروتقی
مادرشاه (نمونه پایانی)	—	مادرشاه	—	—	—	—	بازارچه بلند

(نگارندگان)

فرم خالص میان سراهای آن ها گویای تحول در کاروانسرای دوره پایانی است (تصویر ۲۰).

حجره

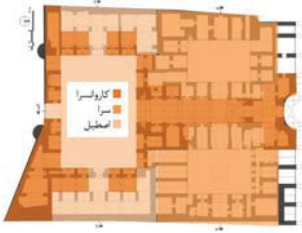
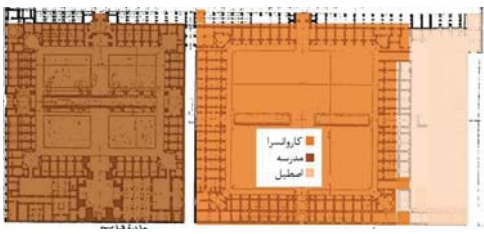
وسعت و فرم زمین در شکل کالبدی، ابعاد و تعداد حجره های کاروانسرا تأثیر دارند. برخلاف کاروانسراهای شاه و مادرشاه، در مجموعه ساروتقی فرم نامطلوب زمین تأثیر خود را در شکل و عمق حجره ها، برجای گذاشته و موجب کم شدن نسبت عرض به عمق حجره های سراهای شرقی و غربی آن شده است. اما باوجود چنین تناسباتی در حجره های کاروانسرای مد نظر،

جدول ۳. فرم خارجی کاروانسراهای صفوی شاخص

کاروانسراهای صفوی شاخص	فرم خارجی
شاه (نمونه آغازین)	مستطیل با گوشه های پخ
ساروتقی (نمونه میانی)	مستطیل
مادرشاه (نمونه پایانی)	مستطیل

(نگارندگان)

جدول ۴. ترکیب فضایی کاروانسراهای صفوی شاخص

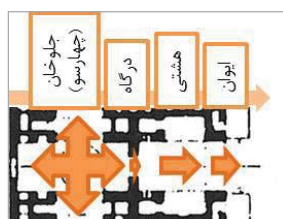
کاروانسراها	ترکیب فضایی	نمایش ترکیب فضایی
شاه (نمونه آغازین)	کاروانسرا - بارانداز (اصطبل)	
ساروتقی (نمونه میانی)	سرا - کاروانسرا - بارانداز (اصطبل)	
مادرشاه (نمونه پایانی)	کاروانسرا - مدرسه - بارانداز (اصطبل)	

(نگارندگان)

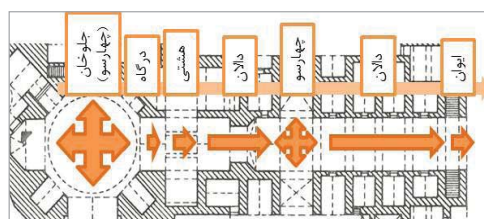
جدول ۵. ورودی در کاروانسراهای صفوی شاخص

کاروانسراها	تعداد ورودی			محل ورودی اصلی	انتظام ورودی‌ها
	کل	اصلی	فرعی		
شاه (نمونه آغازین)	۴	۲	۲	میان صحن	
ساروتقی (نمونه میانی)	۲	۱	۱	میان صحن	
مادرشاه (نمونه پایانی)	۴	۲	۲	میان صحن	

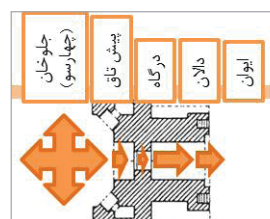
(نگارندگان)

کاروانسرای مادرشاه

کاروانسرای ساروتقی

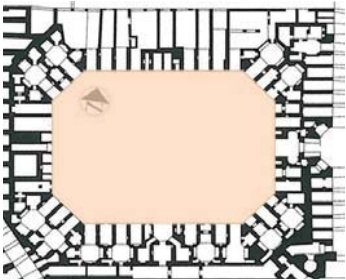
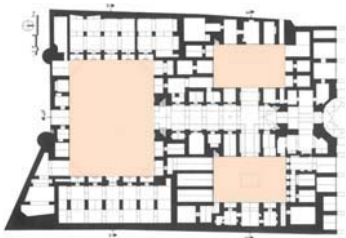
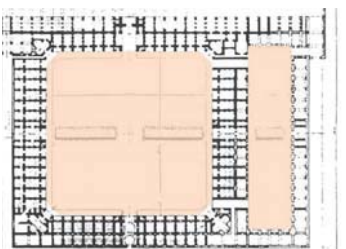
کاروانسرای شاه

تصویر ۱۸. سلسله مراتب فضایی درون و بیرون در کاروانسراهای صفوی شاخص (نگارندگان)

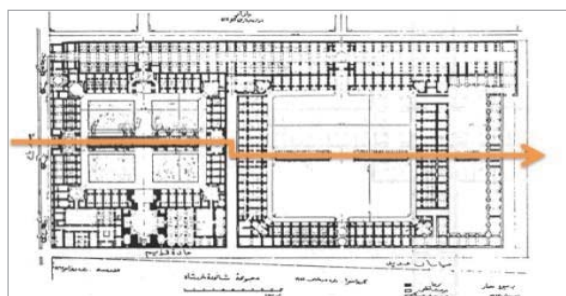
محل بار و نگهداری چهارپایان، شاید نشان‌دهنده ممتاز بودن کالا، امن و آرام بودن فضا و نیز تخصصی بودن کاروانسرا است. برخلاف کاروانسراهای شاه و مادرشاه که راه‌پله‌ها به صورت نمایان، در میان سرا و طرفین ایوان‌هاست؛ در بیشتر آن‌ها بطور غیر نمایان، در دالان ورودی است. در مجموعه ساروتقی، استقرار پله‌ها در داخل دالان و ایوان ورودی و در نتیجه پنهان نمودن

ضعفی دیده نمی‌شود. ساختار مجموعه ساروتقی از ویژگی‌های استثنایی دیگری نیز برخوردار است. این مجموعه از سمت خارج بازار به حصار و برج‌هایی متصل است که نظم و ارتباط آن را با دیوارهای باربر حجره‌ها نشان می‌دهد که هم‌زمان با طرح احداث مجموعه ساخته شده‌اند. علاوه بر این، تعداد محدودتر حجره‌ها و تلفیق محل استراحت کاروانیان (صاحبان کالا) با

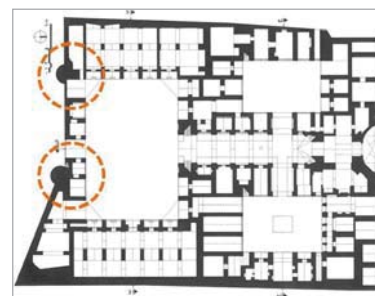
جدول ۶. اهمیت میان سرا در کاروانسراهای صفوی شاخص

کاروانسرا	میان سرا				نمایش تعداد و فرم میان سرا
	تعداد	فرم	عنصر مصنوعی	عنصر طبیعی	
شاه (نمونه آغازین)	یک	مستطیل با گوشه‌های پخ	—	—	
ساروتقی (نمونه میانی)	سه	مستطیل	—	—	
مادرشاه (نمونه پایانی)	دو	مربع با گوشه‌های پخ	بارانداز هشت ضلعی	آب (مادی)	

(نگارندگان)

تصویر ۲۰. محور مادی عبوری از مجموعه مادرشاه اصفهان (سیرو، ۱۳۶۲: ۲۱۲)

تصویر ۱۹. محل قرارگیری برج‌های دفاعی در کاروانسرای ساروتقی (حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۹۷)

ایوانچه‌ها برای سهولت ورود چهارپایان، هم‌سطح میان سرا ساخته شده‌اند. در کاروانسرای مادرشاه سلسله مراتب پیچیده‌تری برای ورود به حجره‌های همکف دیده می‌شود که بیانگر اهمیت آن‌ها در کاروانسرای با عملکرد حکومتی است (جدول ۸).

اکثر کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان همچون مجموعه ساروتقی و مادرشاه دارای رواق‌های ستون‌دار سراسری مشرف

حرکت‌ها از دید آزاد در میان سرا، برای تکامل ساختار این کاروانسرا و موجب آرام نگه‌داشتن نمای این جبهه از بنا شده است (جدول ۷). معمولاً ورود به حجره‌های طبقه همکف از طریق ایوانچه‌هایی در جلو حجره‌ها صورت می‌گیرد که اغلب این ایوانچه‌ها از سطح میان سرا بالاتر هستند. اما در کاروانسرای ساروتقی با تبدیل فضای پشت حجره‌ها به اصطبل و شترخان،

جدول ۷. تعداد حجره‌ها و محل قرارگیری راه‌پله دسترسی به حجره‌های بالایی در کاروانسراهای صفوی شاخص

کاروانسراها	تعداد	محل قرارگیری راه‌پله	نمایش محل قرارگیری راه‌پله دسترسی به حجره‌های بالایی
شاه (نمونه آغازین)	حدود ۱۶۰	میان‌سرا، در طرفین ایوان‌ها	
ساروتقی (نمونه میانی)	حدود ۹۵	طرفین دالان و ایوان ورودی	
مادرشاه (نمونه پایانی)	حدود ۱۴۰	میان‌سرا، در طرفین ایوان‌ها	

(نگارندگان)

میان‌سرا، شکل گرفته‌اند. فضاهای بسته در طرح کاروانسراهای شاه و ساروتقی از اهمیت بالایی برخوردارند بطوری که سطح درخور توجهی از بستر طرح را به خود اختصاص داده‌اند. در کاروانسرای شاه این سطح به ارزش خدماتی کاروانسرا با توجه به جمعیت زیاد و کارهای متفرقه صورت گرفته در آن، اشاره دارد. در کاروانسرای ساروتقی نیز اختصاص یافتن سطح بالایی از کاروانسرا به فضای بسته، نشان‌دهنده ارزشمند بودن کالاهای واردشده و توجه به ایمنی داخل کاروانسراست. در مقابل، در کاروانسرای مادرشاه فضای باز میان‌سرا از بیشترین وسعت برخوردار است. اهمیت این میان‌سرا با وجود ایوان‌های بلند که از پشت منظر طبیعی درختان چنار دو سوی نهر آب میانی دیده می‌شود، دوچندان می‌گردد. تمرکز صف‌های در مرکز میان‌سرا برای باراندازی و تجمع زیستی صاحبان کالاها و نیز ارتباط این محور اقتصادی-اجتماعی با بازار به

به میان‌سرا برای ورود به حجره‌های طبقه بالایی بوده‌اند. ولی گاهی دالانی در پشت حجره‌ها احداث شده که از طریق این راهروی باریک به حجره‌ها راه می‌یابند. در کاروانسرای شاه در جبهه‌های شرقی، شمال شرقی و جنوب شرقی ورود به حجره‌های طبقه بالایی، از طریق دالان پشتی و در جبهه غربی که از بازسازی‌های دوره قاجار است، از طریق ایوان ستون‌دار صورت می‌گیرد (جدول ۹).

- تنوع فضایی

کاروانسراهای صفوی از ترکیب فضاهای اقامتی، تجاری، اجتماعی و فضاهای نگهداری بار و حیوانات تشکیل شده‌اند. به دلیل چنین تداخل کاربری‌های متباین، کاروانسراها مستلزم فضاهای متنوعی هستند که به صورت فضاهای بسته مانند حجره و اصطبل، نیمه‌باز مانند ایوان و ایوانچه و باز مانند

جدول ۸. سلسله مراتب ورود به حجره‌های همکف در کاروانسراهای صفوی شاخص

کاروانسرا	سلسله مراتب ورود به حجره‌های همکف	نمایش سلسله مراتب ورود به حجره‌های همکف
شاه (نمونه آغازین)	ایوانچه (ایوان) ← درگاه ← حجره (شاه‌نشین)	
ساروتقی (نمونه میانی)	ایوانچه (ایوان) ← درگاه ← میاندر ← حجره (شاه‌نشین)	
مادرشاه (نمونه پایانی)	میهتابی ← ایوانچه (ایوان) ← درگاه ← حجره (شاه‌نشین) ← درگاه ← پستو	

(نگارندگان)

عرصه‌بندی فضایی

معمولاً عبور و مرور چهارپایان در بازار ممنوع بوده، بنابراین کاروانسراها در خیابان‌های جداگانه و موازی راسته‌ها مستقر و با دروازه‌ها در ارتباط بوده‌اند. برخلاف کاروانسراهای برون شهری که اصطبل دارند؛ در بیشتر کاروانسراهای واقع در بازار، فضایی برای چهارپایان در نظر گرفته نمی‌شد، زیرا استقرار آن‌ها در این کاروانسراها کوتاه مدت و موقتی بوده است. با این وجود، در هر شهر یک یا چند کاروانسرا برای استقرار چهارپایان به ویژه چهارپایان کاروان‌های تجاری که از شهری به شهر دیگر می‌رفتند، در نظر می‌گرفتند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۸۳).

در بعضی از کاروانسراهای مهم بازار اصفهان مانند شاه، ساروتقی و مادرشاه فضای اصطبل و شترخان، برای انبار و استقرار تعداد محدودی چهارپا ساخته می‌شد. مسئله مهم در طراحی کاروانسراها آن است که با توجه به وجود چالش‌های متنوع برای مسافران و بازرگانان در برخورداری از خدمات بازار، باید از تداخل عرصه‌های اقامتی و باراندازی انسان‌ها و حیوانات برای آرامش نسبی افراد جلوگیری شود (تصویر ۲۱). درصد بالای فضای مربوط به عرصه اقامتی حیوانات در کاروانسرای ساروتقی نشان‌دهنده حجم بالای تردد کاروانیان و رونق تجارت در دوره میانی است (جدول ۱۱).

جدول ۹. نحوه ورود به حجره‌های بالایی در کاروانسراهای صفوی شاخص

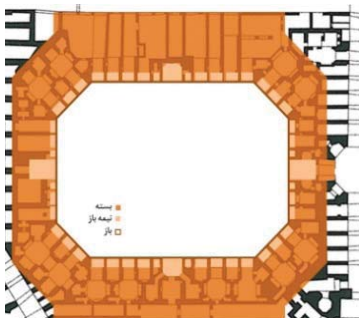
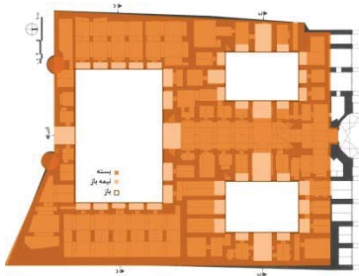
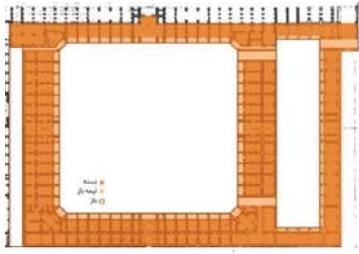
کاروانسرا	نحوه ورود به حجره‌های فوقانی
شاه (نمونه آغازین)	دالان پشت حجرات
ساروتقی (نمونه میانی)	رواق ستون‌دار
مادرشاه (نمونه پایانی)	رواق ستون‌دار

(نگارندگان)

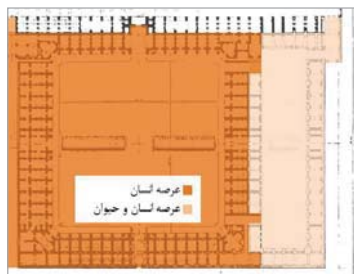
چهره مجموعه، شخصیت ویژه‌ای بخشیده است آن چنان که نسبت به سایر کاروانسراها درجاتی از تحول را نشان می‌دهد. می‌توان گفت در کاروانسرای مادرشاه سطح بالای فضای باز نشان از ارزش اجتماعی کاروانسرا و اختصاص یافتن آن به طبقات خاص اجتماعی و سیاسی و نیز محترم شمردن آن‌ها و ارتباطات اجتماعی‌شان در دوره پایانی ساخت کاروانسراهای صفوی دارد (جدول ۱۰).

جدول ۱۰. تنوع فضایی باز، نیمه باز و بسته در کاروانسراهای صفوی شاخص

نمایش تنوع فضایی باز، نیمه باز و بسته	تنوع فضایی			کاروانسرا
	بسته	نیمه باز	باز	
	۵۱٪/۶	۷٪/۳	۴۱٪/۱	شاه (نمونه آغازین)
	۶۱٪/۷	۱۲٪/۳	۲۶٪	ساروتقی (نمونه میانی)
	۳۹٪/۲	۶٪/۴	۵۴٪/۴	مادرشاه (نمونه پایانی)

(نگارندگان)

کاروانسرای مادرشاه

کاروانسرای ساروتقی

کاروانسرای شاه

تصویر ۲۱. عرصه بندی فضای زیستی انسان و حیوان در کاروانسراهای صفوی شاخص (نگارندگان)

جدول ۱۱. درصد عرصه حیوانات در کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان

کاروانسراهای صفوی نمونه	عرصه انسان و حیوان
شاه (نمونه آغازین)	۲/۱۰٪
ساروتقی (نمونه میانی)	۶/۳۰٪
مادرشاه (نمونه پایانی)	۵/۲۴٪

(نگارندگان)

نتیجه گیری

کاروانسراهای بازار اصفهان دلالت بر اهمیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی شهر داشته و گویای رابطه متقابل رونق و توسعه بازار و کاروانسراهای آن، در دوره‌های مختلف است. با توجه به پایتخت شدن اصفهان در دوره اول (آغازین) و ارتباط با کشورهای خارجی، طرح‌ریزی میدان شاه و بازارهای اطرافش و در پی آن تولید کالاهای متنوع و جدید و نیز حجم بالای صادرات، اقتصاد کشور بیش از پیش رونق گرفت. در نتیجه ساخت کاروانسراهای آغازین همچون شاه، با وسعت و شکوه بسیاری تحقق یافت. در دوره میانی نیز، با احداث میدان نو که از کاروانسراهای هم‌جوار آن تنها نامی برجای مانده است، در شمال غربی میدان نقش جهان که با نیت رقابت ایجاد شد، رونق اقتصادی همچنان ادامه یافت و در نتیجه کاروانسراهای بزرگ و باشکوهی همچون ساروتقی ساخته شد. در دوره پایانی به علت ناامنی‌های موجود در کشور، هرچند ساخت کاروانسراهای درون شهری رونق قبل را نداشت، ساخت یکی از باشکوه‌ترین و بزرگ‌ترین کاروانسرای اصفهان، مادرشاه، در این دوره اتفاق افتاد.

کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه از نظر فرم ظاهری به ترتیب به شکل‌های هشت ضلعی، مستطیل و مربع ساخته شده‌اند. هر سه آن‌ها بنابر وسعت و اهمیتی که داشته‌اند، اصطبل و انبار دارند. بر حصار خارجی کاروانسرای ساروتقی بنابر بر موقعیت مکانی آن، برج‌های دیده‌بانی ساخته شده است. مجموعه ساروتقی از ترکیب سرا- کاروانسرا و مجموعه مادرشاه از ترکیب کاروانسرا- مدرسه تشکیل شده‌اند. با توجه به احداث کاروانسراهای مادرشاه، کاسه‌گران و شیشه در دوره پایانی حکومت صفوی، می‌توان گفت گونه سوم کاروانسراهای بازار اصفهان، مجموعه‌های عام المنفعه کاروانسرا- مدرسه یا کاروانسرا- مسجد هستند. همچنین هر یک از این نمونه‌ها، بسته به اهمیت‌شان در ساختار کلی بازار نمودی متفاوت داشته که این تفاوت در سیمای ورودی، دالان، میان‌سرا، ایوان و ایوانچه و نیز حجره‌ها بازتاب داشته است.

پی‌نوشت

1. Jean-Baptiste Tavernie
2. Jean Chardin
3. Adam Olearius
4. Dr. Wills
5. دکتر ویلز در سفرنامه خود در توصیف کاروانسراهای واقع در بازار آورده است: «کاروانسراها هم در ایران سبکی خاص و قدیمی در نحوه ساختمان خود دارند. معمولاً در اطراف حیاط بزرگ و وسیع آن‌ها اتاق‌هایی به نام حجره ساخته شده است که در بازار محل کار تجار و کسبه است. جلو آن‌ها به وسیله پنجره‌ای به نام ارسی مستور گشته، صندوق محکم بزرگی در انتهای حجره قرار دارد جهت نگهداری پول و اسناد تجارتخانه به کار می‌رود» (ویلز، ۱۳۶۸: ۲۳۰).
6. Maxime Siroux
7. Wolfram Kleiss

۸. هم‌زمان با سلطنت شاه اسماعیل اول، شاه تهماسب اول، شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده است.
۹. برای نمونه، شاردن که در زمان شاه عباس دوم از این بنا دیدن کرده، آن را توصیف کرده: «طرف مقابل ضراب‌خانه کاروانسرای شاه است، زیرا این کاروانسرا جزو اموال شاه محسوب می‌گردد. صحن کاروانسرا بسیار وسیع و دارای دو آشکوب و عده اتاق‌های آن یکصد و چهل است. سردر این بنا شبیه سردر بازار شاه است» (شاردن، ۱۳۷۹: ۴۳).
۱۰. شاپان یادآوری است که بیشتر تصویرها و جدول‌های مقاله پیش‌رو را نگارندگان آن در سال ۱۳۹۱، تهیه کرده‌اند از این‌رو، برای جلوگیری از تکرار، به سال مذکور در ارجاعات تصویرها و جدول‌ها اشاره‌ای نشده است.
۱۱. در اطراف چهارسو در هشت لوحه بر بالای چهار گوشواره زوایای چهارسو، به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ به قلم محمدرضا امامی و مورخ به سال ۱۰۵۶ ه.ق. چهار بیت شعر نوشته شده که بیت آخر آن بطور ایما و اشاره حاکی از واقعه قتل ساروتقی و اتمام بنا در فاصله یک سال پس از درگذشت وی است. این اشعار به شرح زیر است:

دولت عباس ثانی در جهان
خاک درگاهش ز... چشم...
از شرف شد جانشین توتیا
در ره این مصر عم شد رهنما
سال تاریخش چو جستم از خرد
حاسد شه را سرافکندند و شد
چار ارکان چار رکن این بنا (۱۰۵۶)

و در یک نیم‌لوح در آخر این اشعار به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ نوشته شده است: «کتابه المذنب المحتاج محمدرضا الامامی» (هنر فر، ۱۳۵۰: ۵۵۱ و ۵۵۲).

منابع و مآخذ

- آیوب‌زبان، سیمون (۱۳۷۹). روند شکل‌گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر)، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ‌بم - کرمان)، ج ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- اردلان، نادر (۱۳۹۰). حس وحدت: سنت تصوف در معماری ایرانی، ترجمه و نداد جلیلی با همکاری احسان طایفه، تهران: مؤسسه علم معمار.
- الاصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف الاصفهان، به تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده، تهران: امیرکبیر.
- بختیار، علی (۱۳۸۵). بازار بزرگ اصفهان (بازار شاهی)، اصفهان در مطالعات ایرانی، به کوشش رناتا هولود، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران: فرهنگستان هنر.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۶۶). معماری ایران، ترجمه غلام‌حسین صدری افشار، ارومیه: انزلی.
- پی‌بلیک، استیون (۱۳۸۸). نصف جهان (معماری اجتماعی اصفهان صفوی)، ترجمه محمد احمدی‌نژاد، اصفهان: خاک.
- ثواقب، جهانبخش (۱۳۸۰). نقش اصفهان در اقتصاد عصر شاه عباس اول، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۲، به کوشش مرتضی دهقانی‌نژاد، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- جهاد دانشگاهی پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران (۱۳۸۸). بازار ایرانی تجربه‌ای در مستندسازی بازارهای ایران، تهران: جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۸). بناهای بازار، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دسیلوا فیگوئروا، دُن گارسیا (۱۳۶۳). سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی اصفهان در عصر ظل‌السلطان (از نگاه روزنامه فرهنگ اصفهان)، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۰). بازارهای ایرانی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سیرو، ماکسیم (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها، ترجمه مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- _____ (۱۳۶۲). کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها، ترجمه عیسی بهنام، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- شاردن، ژان (۱۳۷۹). سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان)، ترجمه حسین عریضی، اصفهان: گلها.

- شفقی، سیروس (۱۳۸۴). بازار بزرگ اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
- فاضل، احمد (۱۳۸۹). ایران در دوران شاه عباس دوم، اصفهان: هنرهای زیبا.
- کست، پاسکال (۱۳۹۰). بناهای دوره اسلامی ایران (از آغاز تا ۱۲۱۸ ش)، ترجمه آتوسا مهرتاش، تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، پژوهشکده هنر، فرهنگستان هنر.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۶). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- کیانی، محمدیوسف و ولفرام، کلایس (۱۳۶۸). فهرست کاروانسراهای ایران، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مختاری اصفهانی، رضا و اسماعیلی، علیرضا (۱۳۸۵). هنر اصفهان از نگاه سیاحان (از صفویه تا پایان قاجاریه)، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- ویلز، چارلز جیمز (۱۳۶۸). ایران در یک قرن پیش (سفرنامه دکتر ویلز)، ترجمه غلامحسین قراگوزلو، تهران: اقبال.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ دوم. اصفهان: ثقفی.

Comparative Study of Architectural Space in the Prominent Safavid Caravanserais of Isfahan Bazaar

(case study: Shah, Sarutaqi and Madar-Shah caravanserais)

Arezoo Hosseini* Hosein Poornaderi **

6

Abstract

The welfare and safety of caravans have always been of great importance throughout the Persian history and this fact has led to the foundation of the buildings called caravanserai and its related elements. These buildings resolved communication and economic needs. Caravanserais can be divided into two kinds: city and intercity. Flourishing of Iran's caravanserais in the Safavid era was due to the security, development of relationships with Europe and India by land or sea as well as development of foreign and domestic trade. In this period, prosperity in production and commerce, especially in Isfahan (capital of the Safavids), led to the establishment of urban caravanserais as a coherent element in the structure of the urban bazaar (market). Accordingly, the structure of bazaars and caravanserais was closely linked to each other and created variations in the caravanserais' structure. Although, in time, caravanserais lost their primary role in relation to the bazaar's needs and services, studies about these caravanserais are important. The present research seeks to answer the question of what changes have occurred in the Safavid caravanserais of Isfahan bazaar. This study has been executed using library and field studies and comparative method. The main purpose is to provide a typology of the Isfahan bazaar's caravanserais in the Safavid era to respond to personal and social needs of traders and caravans, in addition to extracting common patterns in these caravanserais according to their residential and commercial functions. Recognizing these patterns can help designing commercial spaces proportionate with modern needs of the bazaar. These caravanserais, according to their construction period, are divided into three kinds: early, middle and late. Despite similarities in most types of Safavid caravanserais in Isfahan bazaar, some differences are seen as well in these buildings considering their structural relation to bazaar and its urban elements, caravanserai's spatial composition, expanse, external form and type of entrances, courts, ivans (porches), ivanches (small porches) and ravaghs (porticoes), rooms and also caravanserai's spatial diversity.

Keywords: Safavid caravanserais, Isfahan bazaar, typology and architecture of caravanserai

* PhD student, Faculty of Architecture and Urbanization, Art University of Isfahan, Iran

** Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urbanization, Art University of Isfahan, Iran